

ARM OCH GADD

I ORTNAMN VID GAMLA SEGELLEDER

Av

SVEN ANDERSSON

Søkortets stednavne har i de senere år været i søgelyset, og man har forsøgt at tolke dem på mere eller mindre fantasifuld vis. Lederen af Sjøfartsmuseet ved Åbo Akademi, fil. lic. Sven Andersson, undersøger her stednavne på -arm og -gadd (på dansk: brod) i de gamle sejlfled gennem Stockholms og Ålands skærgårde samt i Kvarken i den Botniske bugt og viser, at begge navnetyper karakteriserer økonturer, som ligner noget der rager frem eller strækker sig frem, altså sammenlignet med en arm eller en brod.

1. Arm

När man från Ålands hav styr in i Furusunds- eller Stockholmsleden, vägledes man på babords sida av den kända fyren *Söderarm*. Fyren står på ett skär i den yttersta delen av Stockholms skärgård. Det kortaste avståndet till det svenska fastlandet, till Norrtälje, är 38 km. Före fyrens tillkomst fanns det en båk här, kallad *Söderarms båk* (se t. ex. Johan Månssons Uplifvade Aska, Stockholm 1748, s. 122 f.).

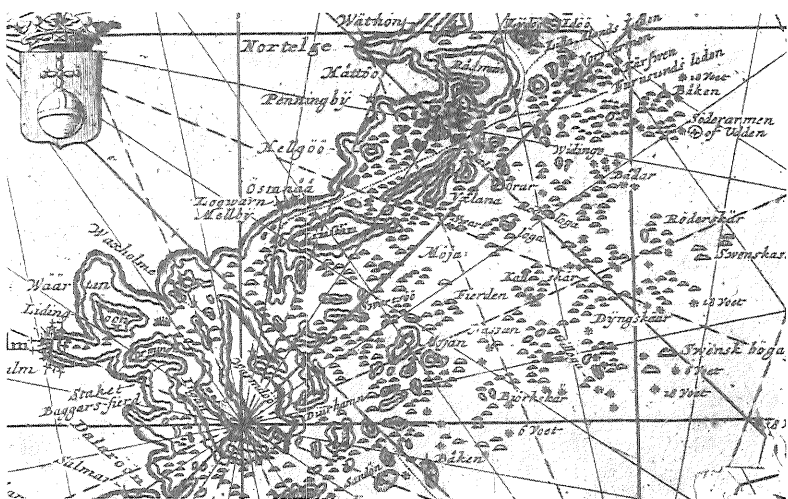
I sitt arbete *Färdvägar och sjömärken vid Nordens kuster*, Uppsala 1936, s. 75, framlade Ivar Modéer ett förslag till tolkning av namnet *Söderarm*. Han antog att det på fyrplatsen en gång i tiden måste ha stått ett sjömärke med en visare, en *arm*, som utpekade segelledens riktning. I våra gamla segelledsbeskrivningar kallas nämligen en visare av detta slag ofta för *arm*. Modéer hänvisade särskilt till G. af Klints *Beskrifning till Sveriges sjö-atlas 1839*. En sådan visare skulle alltså ha givit upphov till namnet *Söderarm*, *armen* på södra sidan om segelleden.

Ehuru mycket talar för Modéers fängslande tolkning av namnet kan den knappast vara riktig. Äldre sjökort, kartor och handlingar giva en del upplysningar av värde i detta sammanhang. Enligt Nils Strömcronas sjökort 1737 kallas skärgården söder om segelleden upp till Furusund *Söderarmen* och motsvarande del av skärgården norr om denna led *Norrearmen*. Ytterst i Söderarmen finnes antecknat *Båken Tollskär*. På J. Nordenankars sjökort (Pass Charta öfver Norra Delen af Östersjön, Ålands Haf med Södra Delen af Botten-Hafwet 1791) återfinner man namnen *Söd. Arm* och *Norr Arm*. Senare upplagor av van Keulens sjökort känna också till dessa namn: *Söderarmen of Vdden* och *Norrearmen*.

Den öster om Norrtelje i Ålands hav utskjutande skärgården har också kallats för *Södra Udden*. Vid häradstinget med Sunds och Saltviks socknar på Åland den 8 november 1680 delgavs rätten, att Elias Henriksson och Jöran Christoffersson från Ödkarby i Saltvik den 8 augusti samma år hade lidit skeppsbrott "mitt emillan Blackan och Båtskären under Sweriges Sijdhan." Skutan, berättar protokollet, vräkte från den ena hällen till den andra "til dhess hon omsijdher uthi Södre Udden uthan Båtskärshampnen nidersank." Senare vräkte den över segelleden till "Tioköön." Händelseförloppet är klart. Skutan förläste "uthi Westnordan Wädher" norr om Båtskären, som ligger i Söderarms skärgård, söder om Stockholmsleden. Den drev småningom in i denna skärgård, "Södre Udden", och sjönk utanför Båtskärshamnen. Senare, sannolikt efter det att vinden hade vänt, drev skutan nordvästvärt, först över segelleden och slutligen in i skärgården vid Tjockö.

Ålänningarna kände den tiden mycket väl till Stockholms skärgård. Och de använde utan tvivel samma ortnamn som inbyggarna i Roslagen. *Söderudden* bör ha varit ett på Åland och i Stockholms skärgård allmänt vedertaget namn. Namnet var tydligen känt även av främmande sjöfarande. På van Keulens "paskaart" finnes som nämnt namnet *Vdden* in-tecknat.

Udd och *Arm* synas ha varit parallellnamn. På sin Special Charta Söderhamn – Stockholm 1790 har Nordenankar infört namnen *Söder-*

Stockholms skärgård efter Petter Geddas sjökort 1695. I hörnet uppe till höger finnas följande namn: Lilla Ålands Leden, Norrearmen, Kärftwen, Furussunds leden, Båken och Söderarmen of Vdden.

The rocky archipelago of Stockholm as shown on Gedda's chart, 1695, with place-names mentioned in the text, especially Norrearmen and Söderarmen.

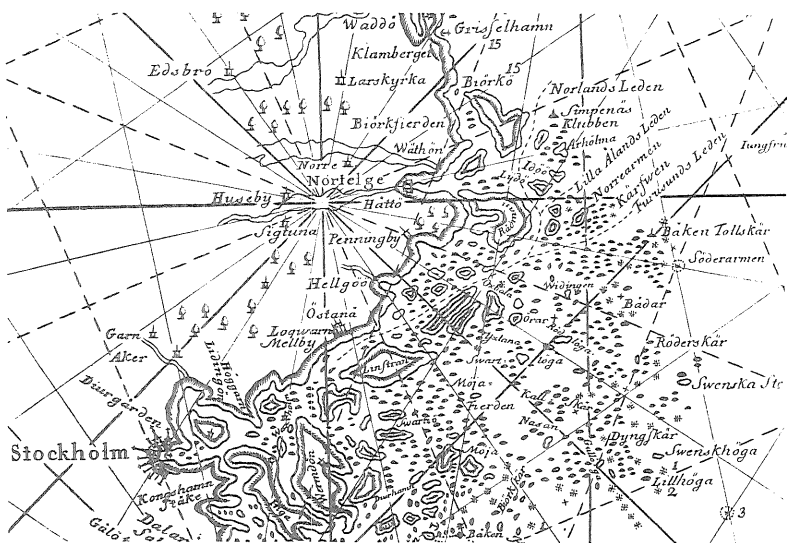
armen, omfattande ett rätt stort skärgårdsområde innanför båken söder om farleden, och *N. Arm*, omfattande skärgården Tjärven Gisslingö norr om leden. På samma sjökort har han från en punkt nordväst om Arholma tecknat landkänningskonturerna i söder. Från denna punkt sammanfalla Norra armen och Söderarmen. Den yttersta delen av skärgården med båken kallas här *Arms udd*.

Nordenankars landkänning är mycket upplysande. Farleden Arholma-Åland, nämnd redan i den kända danska segelledsbeskrivningen från 1200-talet, är sannolikt äldre än segelleden Söderarm-Åland. För dem som seglade in i eller ut från Arholmaleden – Strömcrona kallar den 1737 för *Lilla Ålands Leden* – tedde sig *Norra armen* och *Söderarm* som en långt ut i Ålands hav utskjutande "udde" eller en utsträckt "arm." Man har skäl att tro, att det är dessa sjöfarande som ha givit namn åt den i söder skarpt framträdande landkonturen av Stockholms yttre skärgård.

Det på Nordenankars sjökort 1790 belagda namnet *Arms udd* tyder kanske på att den yttre delen av Stockholms skärgård ursprungligen kallats *Arm*. När Stockholmsleden sedermera delade denna *Arm* i två delar, kan man ha börjat kalla den södra delen för *Söderarm* och den norra delen för *Norr Arm*. *Arms udd* bör då ha varit benämningen på den yttersta delen av *Arm*. När denna "udd" delades i två delar av segelleden, uppkom namnet *Södra-* eller *Söderudden*. Här fanns den viktiga *Båtskärshamnen* och *Tollskär*, där det sannolikt mycket tidigt stod ett segelmärke. Ett namn *Norra udden* är, så vitt jag vet, icke belagt. I den norra delen av udden fanns det emellertid endast en för de sjöfarande betydelsefull ö, det lilla skäret *Tjärven* (Blaeus 1600-talskarta: *Kerven*, Strömcronas sjökort 1737: *Kärfwen*). Om det en gång i tiden har funnits ett namn *Norra udden*, kan det därför tidigt ha fallit i glömska, såsom det tydligen också gått med namnet *Norra armen*.

Arm och *Arms udd* och de med dem sammanhörande namnen *Söderarm*, *Norrarm* och *Södra udden*, äro sannolikt namn på landkonturer och måste ha givits av sjöfarande. Skärgårdskonturen var en utmärkt landkänning, en "arm" som gav dem vägledning. Enligt meddelande av en gammal åländsk skeppare skola skutskepparna i Roslagen, alltså i Stockholms skärgård, ha talat om "Svenska armen" och därmed avsett *Söderarm*.

På den södra sidan av Åland skjuter en långsträckt skärgård, Föglö sockens skärgård, långt ut i Östersjön. Denna skärgård kallades i äldre tid *Fögeludd(en)*. Men ett parallellnamn var *Söderarmen* (*Fogeludden*, *Söderarmen* Geddas sjökort 1690-talet och Strömcronas sjökort 1737; *Vogeludden*, *Söderarm* Homanns karta 1751; *Fogel Udden* Nordenankars sjökort 1791). I Johan Månssons Uplifvade Aska 1748 läser man s. 139: "Ifrån Föglö skärgård utskjuter en längd med holmar och bergsklippor en 5 mil uti S.S.O. från Föglö Kyrka/hwilken kallas Fögeludden/ eller Finska Söderarmen." S. 141 säges det vidare, att man då man seglar från Stockholms skären "utom Åland til Finska Utön" (d.v.s. söder om Åland), passerar "Finska Söderarmen eller Föglö udden af Åland." Detta är samma led som

Stockholms skärgård efter Nils Strömcronas sjökort 1737. I den yttre delen av skärgården finnas följande i texten uppmärksammade namn: Arholma, Lilla Ålands Leden, Norrearmen, Kärften, Furusunds Leden (Stockholmsleden), Båken Tollskar och Söderarmen.

*The archipelago of Stockholm from Strömcrona's chart, 1737,
with the same place-names.*

omtalas i den redan nämnda danska segelledsbeskrivningen från 1200-talet, i vilken det säges: ”och vid gynnsam vind kan man segla direkt från Arnholm (Arholma) till Hangethe (Hangö).”

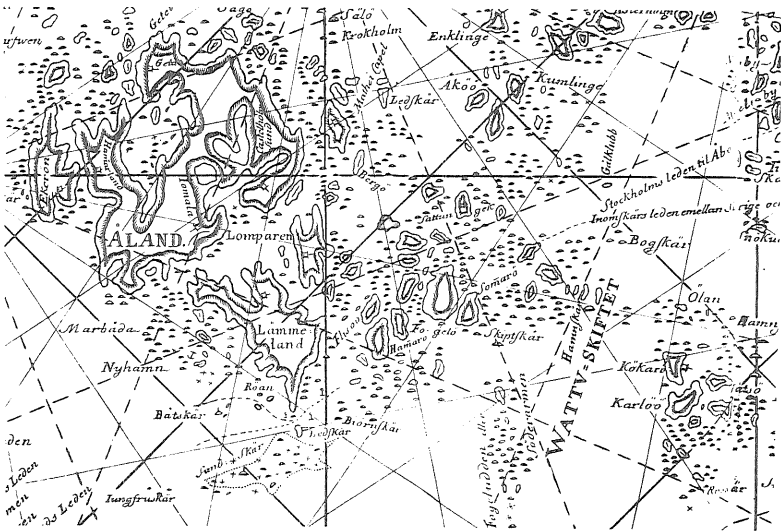
Det åländska namnet *Söderarm* förekommer också i en dombok från 1600-talet. Vid häradstinget i Foglö den 12 september 1676 befullmäktigade skepparen Anders Olsson från Hudiksvall genom en skrivelse, daterad ”Flijsöö berg den 20 Julij 1676,” länsmannen i Foglö att söka efter vrakgods – mjöl o.a. – som han hade förspört ”här under Åland wara funne” efter hans skuta som hade förlit ”uthi Söder armen.” Tre personer i Karlby i Kökars socken hade funnit 4 tunnor oskrätt och 1 tunna skrätt mjöl ”uthi Rödeskärs Udden, som lyder under Hastersboda” (by i Foglö). Också från Överboda och Österbygge byar i Kökar samt från Husö i Sottunga kapell

hade man varit ute och bärgat vrakgods efter den förlista skutan. Rödeskärs Udden är den yttersta ögruppen av Kökars skärgård ute i Östersjön. Här ligga Rödskären, som i äldre tid även synas ha kunnat omfatta det fordom så kända fiskeläget Mörskären. Nordenankar 1791 skriver "Mör eller Rödskären." Anders Olssons skuta förliste i Föglö skärgård, men måste därefter ha drivit österut över Kökars fjärden till Rödskären. (Flisö berg är en gammal hamn i Föglö).

Uppkomsten av de åländska namnen måste ses i samband med sjöfarten. De sjöfarande som kommo från väster över Ålands hav eller från öster längs den vidsträckta åboländska och åländska skärgården sågo på långt avstånd konturen av Föglö skärgård. De hundratals små skären sträckte sig också här som en "udde" eller som en "arm" långt ut i Östersjön. De voro en landkänning, som säkerligen mycket tidigt fick ett namn. Namnen på de enskilda skären kände man knappast till. Det var de i havet utskjutande ögruppernas konturer som var det väsentliga. Detta framgår klart av de gamla sjökorten. På sträckan Arholma-Hangö finner man namnen *Föglö udd* eller *Söderarm*, *Rödskår* eller *Rödskärsudden* och *Utö*. (Den kända fyrplatsen Utö hörde i äldre tid till Åland, men hör numera till Korpo socken i Åbolands skärgård).

Föglö udd – namnet är ännu levande – och Rödskärs udden voro i äldre tid kända för sin rikedom på fisk, fågel och säl. Mörskären i Rödskärsudden var i början av 1500-talet och långt senare kanske det största fiskeläget i den finländska skärgården. Klovskär i Föglö udd omtales ofta i äldre handlingar, och då i samband med fiske och jakt. Vid prostevisitationen i Föglö 1648, för att nämna ett exempel, beskylldes säljägare från Kökar för att "blifua quara ofta för siälrodd skul i Föglö vdden om lögerdagen" (Boëtius Murenius' Acta visitatoria 1637–1666, Borgå 1905, s. 184. Om Mörskärs fiskeläge se Reinh. Hausen, Kastelholms slott och dess borgherrar, Helsingfors 1934, s. 142 f.) Fiskare och fiskköpare från den svenska sidan rörde sig tidigt i denna skärgård. De svenska fiskköparna hade hamnar här.

Namnen på *-arm* torde vara få. Från Finland känner jag endast ett till, nämligen *Tiströnörsarmen* i Närpes skärgård i södra Öster-

Ålands skärgård efter Nils Strömcronas sjökort 1737. Längst ned till höger läser man namnen *Fogeludden* eller *Söderarmen* och *Röskaer* (även kallad *Röskaersudden*). I mitten, till höger om *Lämme land*, är ön *Flisö* utmärkt.

Åland and its archipelago, 1737, with Söderarmen and other place-names.

botten (T. E. Karsten, *Svensk bygd i Österbotten I*, Helsingfors 1921, s. 481).

2. *Gadd*

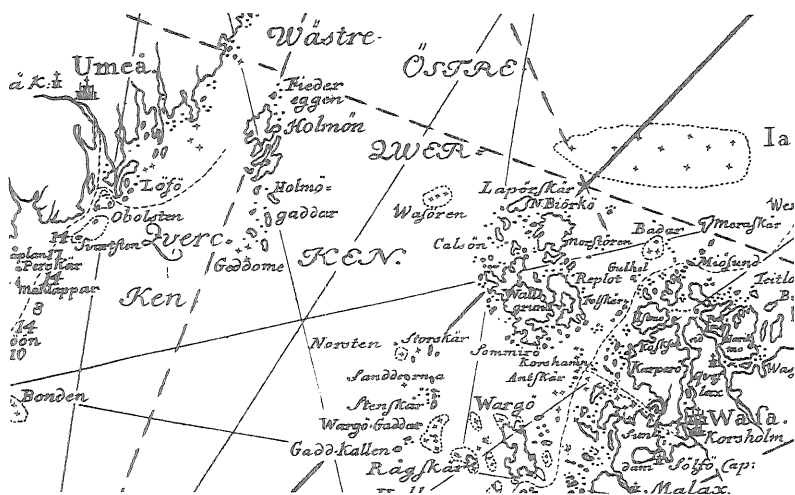
Åtminstone för Finlands vidkommande synas också ortnamnen på *-gadd* företrädesvis vara givna av sjöfarande. Till dessa sjöfarande bör man då också räkna de fiskare, som färdades till och från avlägsna fiskelägen. Så vitt jag kunnat finna betecknar ordet *gadd* i ortnamn en i havet (eller i större fjärdar) utskjutande tämligen låg och långsträckt ögruppkontur, någon gång även en enstaka ö. Dessa konturer ha varit synliga på långt avstånd och därigenom uppmärksamats av de sjöfarande. På de äldre sjökorten – jag hänvisar här till Nordenankars sjökort över de finländska kusterna 1791 – äro ortnamnen på *-gadd* särskilt talrika. *Gadden* (1791) är namnet på

Ålands nordligaste ö, Brändö socken. Ålands sydligaste ögrupp benämnes *Mörskärsgaddarna*, Kökars socken. *Bredgadden* (1791), även kallad *Gadden*, är den yttersta spetsen av Ålands skärgård i sydväst. Där det danska 1200-talsitinerariets segelled till Lerböte i Lemlands socken mötte den åländska skärgården ligga *Gaddarna* (1791). En ögrupp i Föglö udden (det åländska Söderarmen) heter *Gåsgaddarne* och en annan *Wäst. gaddarne* (1791). Synlig långt ut till havs är den från Föglö udden vinkelrätt mot farleden genom Kökars fjärden utskjutande ögruppen *Fåfånggadd* (1791). Några av de yttersta öarna i fjärden Skiftet, i nordväst från Kökars, benämns *Skarvgaddarna* och *Smågaddarna*. Ute i havet utanför Jurmo (danska itinerariets Iurima) ligga *Jurmo Gaddarne* (1791). Till de yttersta skären i Nagu skärgård (Åboland) höra *Själgadden* (1791) och *Trunsö gadd*.

Också vid den nyländska kusten ligga de flesta öar med namn på *-gadd* ute i havet, i Finska viken, och ha med säkerhet varit landkänningar för sjöfarande. De östligaste "gaddar" jag känner till här äro belägna i söder från Fredrikshamn. De omnämns av Johan Månsson i hans *Siö-Book* 1644: "... twenne små Klippor som liggia i Norr een mijl ther ifrån, och kallas Aspögaddan, hwilke så heeta aff en By ther Nordan före två mijl är belägen." *Skarvgaddarna, Gaddarne* (1791), i Pellinge skärgård, ligga långt ute i Finska viken. Till de yttersta ögrupperna höra också *Gaddarne* (1791) utanför Jussarö (danska itinerariets Juxaræ) och *Storgadden* (1791) mellan Jussarö och Hangö udd.

Kända av alla sjöfarande på Bottniska viken äro *Holmö gadd* (*Gadden* 1791) utanför Umeå, mellan Östra och Västra Kvarken, samt *Vargö gaddar* (*Wargö Gaddar* 1791) utanför Bergö (tidigare Vargö) i Österbotten, sydväst från Vasa. Om det svenska Holmö gadd skriver Gustaf af Klint i sina *Underrättelser till Kartorna öfver Norrbotten, Stockholm* 1830, s. 66, bl. a.: "Östra Quarken begränsas i Vester af Holmö Skärgård, hvilken sträcker sig NOtN och SWtS $3\frac{3}{4}$ mil och synes på $2\frac{1}{2}$ till mils afstånd. Stora Fjäderägg som ligger ytterst NO från Holmön är jemnkullrig och kal, men hela den öfriga

Västra och Östra Kvarken i Bottniska viken efter Nils Strömcronas sjökort 1737. Till vänster *Holmögaddar*, nedtill i mitten *Wargö-Gaddar*.

Strömcrona's chart from 1737, showing the sound of Kvarken (Gulf of Bothnia) with its archipelago. Among the place-names Holmögaddar and Wargö-Gaddar.

Skärgården skogbeväxt, och aftager i höjd Söder ut, samt har på den låga klippan Sörgadden ett Fyrtorn. — Ifrån Gaddens Fyr sträcker sig *Gaddrefvet* SSO en dryg $\frac{1}{4}$ mil, och på ett lika stort afstånd SVtS ifrån fyrtornet ligger en bränning af *Yttre Gaddsnytan*.”

Om *Vargö gaddar* skriver af Klint (a. a. s. 72): ”Ifrån Rönskären förbi *Wargö Gaddar* och *Storkallegrundet* . . . är *Wasa Skärgård* från Sjösidan otillgängelig samt uppfylld af bränningar och farliga grund, till 4 à 5 mils afstånd ifrån fasta landet.” Såväl *Holmö gadd(ar)* som *Vargö gaddar* äro avbildade på de landkänningsplanscher som af Klint har fogat till sina Underrättelser.

Ett halvt tiotal österbottniska *gadd*-namn meddelas av T. E. Karsten i hans ovan a. a. s. 657. De nyländska *gadd*-namnen finnas förtecknade av Ivar Westman i hans arbete *Nyländska önamn I*, Helsingfors 1935. Namn av detta slag ha också uppmärksamrats av Carl-Eric Thors i hans avhandling *Studier över finlandssvenska ortnamnstyper* (*Studier i nordisk filologi* nr 42) 1953.

Appellativet *gadd* har betydelsen 'udd, tagg, stickredskap hos insekter'. Flerstädes på Åland har jag antecknat ordet i betydelsen 'ormtunga.' Ex.: "Ormen spelar med gadden," "ormen rör på (den utsträckta) tungan". En *gadd* hör ihop med någonting. Så göra i regel också de skär som benämnas *gaddar*. De flesta namn av detta slag äro s.k. sekundärer och ange samhörighet med eller läge intill större kända land och öar. Vanligast äro dessa sekundärer helt naturligt ytterst i havsbandet, t.ex. *Holmö gadd*, *Vargö gaddar*, *Jurmo gaddar* och *Aspö gaddar*. Primärnamn påträffas mest vid lokala farleder längre in i skärgården, t.ex. *Fåfånggadd*, *Sälgadden* och *Sundgadd*.

De enskilda *gadd*-öarnas form och beskaffenhet torde knappast ligga till grund för namngivningen. Öarna ha betecknats som *gaddar* oberoende av om de varit sand-, sten- eller klippöar, oberoende av om de varit runda eller långsträckta och oberoende av om de varit kala eller bevuxna med skog. Det väsentliga har varit, att de för betraktaren uppvisat utstickande och jämförelsevis långsträckta konturer. *Gaddarna* äro oftast öflockar. *Vargö gaddar* består av en mängd öar och skär, av vilka de största heta *Storgadden* och *Lillgadden*. Till *Holmö gadd* höra bl. a. öarna *Norrgadden*, *Bastugadden* och *Sörgadden*. Namnet *Holmö gadd* och sekundärnamnen på de invid denna liggande skären *Gaddrevet* och *Gaddsnytan* tyda på att hela ögruppen ursprungligen betecknats som en *gadd*. Då en entalsform av namnet uppträder parallellt med en flertalsform har man skäl att tro, att den förra är den ursprungliga, t.ex. *Gadden* – *Vargögaddar* och *Gadden* – *Mörskärsgaddar*. I de flesta fall kan man väl dock räkna med en ursprunglig plural form *gaddar*(na). Öarna skulle då i ett senare skede ha fått individuella namn. I Kökars skärgård t.ex. bilda öarna *Östra gadden*, *Lillgadden* och *Storgadden* en grupp "gaddar" och öarna *Västra gadden*, *Mellangadden* och *Östra gadden* en annan. Från Korpo skärgård (Åboland) skjuter en rad *gadd*-öar långt ut i den öppna Vidskärs fjärden: *Stengadden*, *Västergadden*, *Höggadden*, *Tordmulgadden*, *Inre Holmgadden* och *Yttre Holmgadden*. Å andra sidan har man de tämligen närliggande, i samma fjärd utskjutande *Bokullsgaddarna*.

Namnen på *arm* og *gadd* torde främst ha avseende på utskjutande ökonturer som avteckna sig mot en för övrigt fri horisont. Namngivarna, som främst, kanske uteslutande ha varit sjöfarande, ha förliknat dem vid utsträckta "armar" och framstuckna "gaddar." Dessa ökonturer ha i många fall varit vägledande landkänningar vid de gamla segellederna.

PLACE NAMES ENDING IN *-ARM* AND *-GADD*

Summary

On a rock at the approach to the Stockholm archipelago from the Åland Sea there is a lighthouse called *Söderarm*. Its name has undoubtedly arisen in connection with shipping, though just what the explanation of it is is not absolutely clear. It is supposed that where the lighthouse now stands there was once a sea mark with an *arm* pointing out the right passage. This sea mark, then, might have been called the *arm*. But this explanation cannot be the right one. From old sea charts and accounts (see figs. 1-3) we can see that a considerable part of the Stockholm archipelago on the southern side of the approach was called *Söderarmen* (The South Arm) and a corresponding part to the north *Norrearmen* (The North Arm). We also come across the name *Södra Udden* (South Point). This part of the archipelago jutting out into the Åland Sea has then been known as both *arm* and *udd(e)* (arm and point). The reason for this must have been that the line of islands lying furthest out to sea were thought by seamen to resemble an (outstretched) "arm" or were regarded as a "point". A similar group of islands in the southern Åland archipelago, also on an ancient shipping route, bore the same name *Söderarmen*, but was also known as *Fogel-* or *Fögeludden* (Bird Point).

In shipping lanes along the coasts of the Gulf of Bothnia, the Åland Sea and the Gulf of Finland there are a number of groups of islands and individual islands with names ending in *-gadd* (= the sting of an insect). The best known are *Holmö gadd* off Umeå, *Vargö gaddar* off Vasa and *Aspö gaddar* off Fredrikshamn. The name, like those ending in *arm*, must refer to the line of islands jutting into the sea seen against the horizon which seamen likened to outstretched stings. Island with names ending in *-arm* and *-gadd* have probably in many cases acted as landmarks which guided seamen on these ancient shipping routes.